

³ Гак В.Г. О контрастивной лингвистике. Вступительная статья // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1989. Вып. 25. С. 10.

⁴ Лепешау Г. Я. Фразеологичны слоўнік беларускай мовы: У 2т. Т.1. А–Л. Мн., 1993. Т.2. М–Я. Мн., 1993.

⁵ Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия АН. Серия литературы и языка. 1993. Т. 52. №1.

С.А.ВАЖНИК

ТРАНЗІТЫЎНАЯ МАДЭЛЬ ЯК ПАКАЗАЛЬНІК БЕЗЭКВІВАЛЕНТНАСЦІ СІНТАКСІСУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ (пры супастаўленні з польскай мовай)

Ужо даўно заўважана, што на сінтаксічным узроўні сучасныя славянскія мовы маюць больш агульных, універсальных рыс, чым спецыфічных¹. Аднак у лінгвістычнай літаратуры выказваюцца і іншыя меркаванні. Так, напрыклад, А.В.Ісачанка зазначае, што нярэдка на аснове "глыбокага" лексічнага і сінтаксічнага ўзаемадзеяння дзвюх суседніх моў робяцца высновы аб іх структурнай тоеснасці, эквівалентнасці. На думку вучонага, неабходна дэталёва правяраць і ўдакладняць такія глабальныя назіранні, бо "паміж славянскімі мовамі, нягледзячы на генетычныя сувязі, існуюць прынцыповыя тыпалагічныя адрозненні"².

Блізкасць, роднаскасць суседніх беларускай і польскай моў выяўляецца на ўсіх структурных узроўнях (фанетычным, марфемным, лексічным, граматычным). Наколькі ж **тоесныя** сінтаксічныя сістэмы беларускай і польскай моў? Паспрабуем гэта высветліць праз супастаўляльна-тыпалагічны аналіз, асноўнай адзінкай якога прапануецца лічыць **транзітыўную мадэль**, якую маюць здольнасць утвараць прама-пераходныя (транзітыўныя) дзеясловы.

Адразу ж заўважым, што транзітыўная мадэль (далей ТМ) разумеецца як **семантыка-сінтаксічная** двухбаковая адзінка з узаемаабумоўленымі планам зместу і планам выражэння. У плане зместу ТМ выразна вылучаюцца два ўзроўні:

1.1 логіка-семантычны ўзровень, або **прапазіцыя**, які карэлюе са структурай экстралінгвістычнай сітуацыі і ўяўляе сабой камбінацыю семантычных функцый, імплікаваных праз адпаведны транзітыўны прэдыкат. Такім чынам, трохкампаўнентнасць ТМ (Sub – Pred – Ob) абумоўлена трохэлементнай структурай пазамоўнай сітуацыі ("утваральнік дзеяння" – "дзеянне" – "аб'ект дзеяння") і ўвасоблена ў тыповай катэгарыяльнай семантыцы ўсіх прама-пераходных дзеясловаў: *'актыўнае дзеянне агенса накіравана не пасрэдна на які-небудзь аб'ект і цалкам яго ахоплівае'*. Пры гэтым функцыя аб'екта, суадносная з адпаведным удзельнікам сітуацыі, з'яўляецца абавязковай, у сувязі з чым транзітыўныя дзеясловы самі па сабе, без аб'ектнага ўдакладнення, успрымаюцца як сэнсава няпоўныя, несамадастатковыя, і таму патрабуюць удакладнення іншымі словамі: *? пабудаваць... што (дом); ? hodować... каго (kury і swinie); ? падбадзёрыць... каго (брата); ? usłyszeć... каго (polskie śpiewaczki); ? крыўдзіць... каго (бацькоў); ? zapraszac... каго (panow do pchania wozu)*. Іншымі словамі, транзітыўныя дзеясловы валодаюць канструктыўна абмежаваным тыпам лексічнага значэння, якое поўнасцю рэалізуецца толькі ў адпаведнай канструкцыі (ТМ).

1.2 катэгарыяльна-семантычны ўзровень, звязаны са спецыфікай "успрымання", адлюстравання кожнай канкрэтнай мовай пазамоўнай рэчаіснасці ў семантычна-сінтаксічных (селекцыйных) катэгорыях. Яны ўзнікаюць у выніку абагульнення індывідуальна-лексічных значэнняў мноства слоў, здольных займаць адну і тую ж сінтагматычную пазіцыю, характар якой, як вядома, прадвызначаецца дзеяслоўным прэдыкатам. Да ліку селекцыйных

катэгорый, рэlevantных для апісання складнікаў ТМ у беларускай і польскай мовах, могуць, на нашу думку, адносіцца катэгорыі (у дужках), на падставе апазіцыі якіх узнікаюць наступныя катэгарыяльна-семантычныя класы імёнаў:

1. Адушаўлёныя (+Anim):	2. Неадушаўлёныя (-Anim):
1.1. Персанальныя (Чалавек) (+Pers);	2.1. Канкрэтныя (Расліны, Рэчы) (-Abstr);
1.1.1. Асобы мужчынск. полу (+Masc.Pers);	
1.1.2. Асобы жаноч. полу (-Masc.Pers);	
1.2. Неперсанальныя (Жывёлы) (-Pers).	2.2. Абстрактныя (Прастора, Час) (+Abstr).

Заўважым таксама, што селекцыйныя катэгорыі могуць не мець фармальнага выражэння, а значыць, павінны разглядацца ў рэчышчы так званай "скрытай граматыкі".

Пад **планам выражэння ТМ** маецца на ўвазе спосаб выражэння паасобных семантычных функцый у паверхневай структуры сказа, або камбінацыя катэгарыяльна-граматычных класаў слоў тыпу $N_{nom} - V_f - N_{acc}$.

Двухбаковы характар ТМ дазваляе нам услед за Б.Ю.Норманам сцвярджаць, што і элементарныя сінтагматычныя пазіцыі, якія вылучаюцца ў складзе ТМ, таксама маюць узаемаабумоўленыя план зместу (семантычная функцыя, суадносная з тым ці іншым удзельнікам сітуацыі) і план выражэння (спосаб выражэння пэўнай семантычнай функцыі)⁴: Sub/ N_{nom} ; Pred/ V_f ; Ob/ N_{acc} .

З усяго відаць, што **кантрастыўнае апісанне** беларускай і польскай транзітыўных мадэлей магчыма на двух асноўных узроўнях: 1) у плане зместу, калі ўлічваецца не толькі склад прапазіцыі, але і селекцыйныя абмежаванні пазіцыі; 2) у плане выражэння, калі ўлічваюцца спосабы выражэння той ці іншай семантычнай функцыі.

Казаць пра ізамарфізм беларускай і польскай ТМ можна толькі ў дачыненні да прапазіцыі: склад семантычных функцый *суб'ект (агенс) – прэдыкат – аб'ект* (далей **SPO**) з'яўляецца універсальным для розных славянскіх моў і можа лічыцца **інварыянтам**, абумоўленым адзінствам аб'ектыўнага свету славян (дэнататыўны фактар). На ўсіх астатніх узроўнях супастаўлення будуць выразна вылучацца аламорфныя элементы, бо агульная для абедзвюх моў зыходная логіка-семантычная мадэль (**SPO**) па-рознаму рэалізуецца ў беларускай і польскай мовах, ці, інакш кажучы, мае адмысловыя структурна-семантычныя варыянты рэалізацыі ў гэтых мовах (дэсігнатыўны фактар).

Функцыя суб'екта ў беларускай ТМ выражаецца адзінай для ўсіх імёнаў немаркіраванай формай намінатыва незалежна ад значэння імёнаў і дзеяслоўнага прэдыката. Суб'ектную пазіцыю займаюць пераважна "акгўныя" імёны – антрапонімы і фаўнонімы, і таму яна апісваецца селекцыйнымі прыметамі (+Anim): (+Pers) і/або (-Pers). Для польскай мовы пытанне аб выражэнні функцыі суб'екта патрабуе ўдакладнення. Для яе трэба адрозніваць два віды намінатыва (**маркіраваны** спецыфічнымі канчаткамі (напрыклад *-owie*) і **немаркіраваны**) у залежнасці ад таго, які назоўнік – мужчынска-асабовы (*męskoosobowy*) (+Masc.Pers) ці немужчынска-асабовы (*żeńsko-rzeczowny*) (-Masc.Pers: Жанчыны, Жывёлы, Расліны, Рэчы, Паняці) – займае адпаведную пазіцыю. Можна падавацца, што функцыя аб'екта аднолькава выражаецца ў паверхневай структуры беларускіх і польскіх транзітыўных дзеясловаў – праз форму вінавальнага склону (N_{acc}), а пры

негацыі – праз форму роднага склону (N_{gen}). Але гэта толькі ўяўнае структурнае падабенства, бо ў даследуемых мовах за аднолькавай формай хаваюцца розныя значэнні. Так, параўнаем беларускія і польскія прыклады: (1) бачу *cvseċa* (*cvseċzjav*) – бачу *стол* (*сталы*), (1') *widzę sąsiada* (*sąsiadow*) – *widzę stół* (*stoły*); (2) бачу *дачку* (*дачок*) – *сцяну* (*сцены*): (2') *widzę córkę* (*corki*) – *widzę scianę* (*sciany*); (3) бачу *ваўка* (*ваўкоў*) – бачу *дуб* (*дубы*): (3') *widzę wilka* (*wilki*) – *widzę dąb* (*dęby*).

Як бачым, сінкрэтызм вінавальнага і роднага склону ў беларускай ТМ мае месца пры ўжыванні ў аб'ектнай пазіцыі *адушаўлёных* імёнаў – персанальных і неперсанальных ((1) *суседа*, *суседзяў*; (2) *дачок*; (3) *ваўка*, *ваўкоў*). З прыкладаў відаць, што для беларускай мадэлі не ўласціва экспліцытнае выражэнне сэнсавай апазіцыі [+Pers/-Pers], а гэта значыць, што няма падстаў і для вылучэння лексіка-граматычнай катэгорыі персанальнасці/неперсанальнасці (яна мае статус толькі семантыка-сітаксічнай катэгорыі). Яна выяўляецца ў **дыяхраніі**, пра што сведчаць назіранні Л.Ельмслева, які разглядае беларускую, украінскую, польскую, кашубскую і славацкую мовы як мовы з **персанальнымі** родамі, што геаграфічна суседнічаюць адна з другой і ўтвараюць бесперапынны канцінуум. Наадварот, у сінхраніі эксплікуецца апазіцыя [+Anim/-Anim]. Другая частка гэтай апазіцыйнай пары знаходзіць выражэнне праз сінкрэтызм вінавальнага і назоўнага склону ((1) *стол*, *сталы*; (2) *сцены*; (3) *дуб*, *дубы*). Такая імплікацыя (тэрмін Л.Ельмслева) у беларускай мове праяўляецца ў формах адзіночнага (для назоўнікаў мужчынскага роду) і множнага (для назоўнікаў усіх трох родаў) ліку. Такім чынам:

(калі) $S - P - O_{[+Anim]} \rightarrow (IQ) N_{nom} - V_f - N_{acc(=gen)}$;

$S - P - O_{[-Anim]} \rightarrow N_{nom} - V_f - N_{acc(=nom)}$.

Бінарная сэнсавая апазіцыя [+Anim/-Anim] фармальна выяўляецца і ў польскай мадэлі ((1') *sąsiada* / *stół*; (3') *wilka* / *dąb*), калі ў яе аб'ектную пазіцыю “ўваходзіць” назоўнік мужчынскага роду ў форме адзіночнага ліку. У асноўным жа спецыфіку польскай мовы складае іншая сэнсавая апазіцыя – [+Masc.Pers/-Masc.Pers], – якая ляжыць у аснове граматычнай **катэгорыі мужчынскай асобы**. Апошняя, у сваю чаргу, супрацьпастаўляе назоўнікі, што абазначаюць асоб мужчынскага полу, усім астатнім назоўнікам. Так, сінкрэтызм вінавальнага і роднага склону праяўляецца толькі пры ўжыванні імёнаў, што абазначаюць мужчын ((1') *sąsiadów*). У іншых выпадках, нават тады, калі ўжываюцца *адушаўлёныя* назоўнікі, што абазначаюць або жанчын, або жывёл, мае месца сінкрэтызм вінавальнага і назоўнага склону ((1') *stoły*; (2') *corki*, *sciany*; (3') *wilki*, *dęby*). Навідавоку наяўнасць **структурна-сітаксічнага інактыву** ў польскай мове. Так, імёны, якія лексічна з'яўляюцца “актыўнымі” (яны могуць займаць пазіцыю агенса ў іншых мадэлях), граматычна зводзяцца да пасіву. Такая “мужчынская” імплікацыя выяўляецца ў польскай мове ў множным ліку:

$S - P - O_{[+Masc.Pers]} \rightarrow N_{nom} - V_f pl - N_{acc(=gen)}$;

$S - P - O_{[-Masc.Pers]} \rightarrow N_{nom} - V_f pl - N_{acc(=nom)}$.

Як паказвае супастаўляльна-тыпалагічны аналіз, поўны ізамарфізм у паверхневай рэалізацыі функцыі аб'екта ў беларускай і польскай ТМ назіраецца толькі тады, калі пэўную пазіцыю “займаюць” антрапонімы тыпу [+Masc. Pers] і неадушаўлёныя імёны (гл. прыклады (1)). Пры іншых “лексічных уваходжаннях” (lexical entries) у аб'ектную пазіцыю варта казаць пра структурна-семантычныя варыянты рэалізацыі SPO ў розных мовах. Гэтыя варыянты абумоўлены рознай актуалізацыяй апазіцыйнай прыметы **актыўнасць/інактыўнасць**, а значыць, – рознай семантычнай арыентаванасцю моў: сучаснай беларускай літаратурнай мовы – паводле катэгорыі *адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці*, сучаснай польскай літаратурнай мовы – паводле катэгорыі *мужчынскай асобы*, якія выяўляюцца толькі ў межах вельмі прадуктыўнай для абедзвюх моў ТМ.

У сувязі з атрыманымі вынікамі ўзнікае лагічнае пытанне: такая структурна-семантычная дыферэнцыяцыя беларускай і польскай моў адлюстроўвае спецыфіку кожнай з моў ці іх тыповасць на агульнаславянскім фоне? Як вядома, катэгорыя адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці лічыцца спецыфічна рускай. Катэгорыя ж мужчынскай асобы з'яўляецца ўласна польскай навацыяй. У чым жа тады спецыфіка беларускай мовы? Калі адмежавацца ад літаратурнага варыянта і звярнуцца да даных арэальнага сінтаксісу, то якраз тут можна знайсці адказ на пастаўленае пытанне: беларуская мова з'яўляецца **пераходнай** ад польскай мовы да рускай (і наадварот), пра што яшчэ ў 1885 годзе пісаў А.Ельскі⁶. Так, ТМ у межах **паўднёва-заходняй дыялектнай зоны** "будуецца" паводле катэгорыі персанальнасці/неперсанальнасці: сінкрэтызм вінавальнага і роднага склонаў магчымы тут толькі ў выпадку ўжывання антрапонімаў у аб'ектнай пазіцыі. Усе астатнія імёны (нават фаўнонімы) захоўваюць старажытны вінавальны склон: *запрог валы, пасе коні, падаіла каровы* (ДАБМ, карта № 210). Нагадаем, што на пачатку ХХ ст. менавіта "персанальны" варыянт ТМ лічыўся граматычнай нормай беларускай літаратурнай мовы, што зафіксавана ў першых беларускіх граматыках і падручніках (гл. працы Б.Тарашкевіча, Я.Лёска, А.В.Багдановіча і інш.). Вядома, гэта не магло не адбіцца і на тагачасным літаратурным працэсе: *Ніхто не заязджае ў выселкі, бо коні там паіць нязручна* (Гарэцкі); *Нядаўна было каля нас такое здарэнне: пакралі ў вёсцы Зафільцы ў аднаго гаспадара коні* (Стары Улас); *Разоў пяць губляў авечкі, шкоды ў полі нарабіў...* (Колас); *Ён пераставіў лямпу на лаву і выпусціў кury* (Чорны); *Геракл, прабудзіўшыся, абшукаў увесь край і не знайшоў коні...* Гэта дзяўчына-змья і *збрала Гераклавы коні* (Ластоўскі). Для **паўночна-ўсходняй дыялектнай зоны** характэрны "рускі" варыянт. Ён жа, нагадаем, з'яўляецца граматычнай нормай сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Зона ж **сярэднебеларускіх гаворак** з'яўляецца вібрацыйнай, бо тут спецыфічныя рысы ТМ аднаго з дыялектаў бессістэмна змешваюцца з рысамі другога – адбываецца нейтралізацыя семантычных апазіцый.

Такім чынам, калі разглядаць увесь польска-беларуска-рускі арэал, то можна заўважыць, што на ўзроўні ТМ польская мова плаўна "пераходзіць" у рускую праз пасрэдніцтва беларускай (і наадварот): катэгорыя мужчынскай асобы (польская літаратурная мова) ↔ катэгорыя персанальнасці/неперсанальнасці (паўднёва-заходні дыялект) ↔ катэгорыя адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці (паўночна-ўсходні дыялект ↔ руская літаратурная мова). Такі плаўны "пераход" адбываецца за кошт "персанальнага" варыянта мадэлі, які варта лічыць уласна беларускай навацыяй, што яшчэ раз пацвярджае слушнасць канцэпцыі "бесперапыннага канцінуума" Л.Ельмслева і ў сінхраніі.

Апісаная вышэй патрабаванні да актантаў у літаратурным варыянце ТМ з'яўляюцца агульнамоўнымі, сістэмнымі, надіндывідуальнымі заканамернасцямі, характарыстыкай любога беларускага/польскага прама-пераходнага дзеяслова. Пры гэтым межы і характар (дыяпазон) аб'ектных уваходжаньняў у ТМ прадвызначаюцца семантыкай кожнага канкрэтнага дзеяслова і акрэсліваюцца наступнымі структурна-семантычнымі тыпамі:

1) для беларускай мовы:

1а) $SPO_{[+Anim]}$ ('быць адушаўлёным актантам') → $N_{nom}V_iN_{acc(=gen)}$ (напрыклад: *бянтэжыць, кахаць, крыўдзіць, няньчыць, пецціць, карміць*);

1б) $SPO_{[-Anim]}$ → $N_{nom}V_iN_{acc(=nom)}$ (*абагаціць, брукаваць, выстудзіць, вытаптаць, будаваць, касіць, ламаць, перастаўляць*);

1в) $SPO_{[+Anim/-Anim]}$ → $N_{nom}V_iN_{acc(=gen/=nom)}$ (*бачыць, маляваць, слухаць, выбраць, любіць, ненавідзець*);

2) для польскай мовы:

2а) SPO_[+Masc.Pers] → N_{nom}V_f pl N_{acc(=gen)} (*zawstydząć, krzywdzić, niańczyć, piastować, karmić*);

2б) SPO_[-Masc.Pers] → N_{nom}V_f pl N_{acc(=nom)} (*wzbogacić, brukować, wydeptać, kosić, tłuc, przestawiać*);

2в) SPO_[+Masc.Pers/Masc.Pers] → N_{nom}V_f pl N_{acc(=gen/=nom)} (*widzieć, rysować, kochać, lubić, obrać, znać*).

З усяго відаць, што беларуская і польская ТМ могуць характарызавацца як тыпалагічна падобныя, якія, аднак, цяжка назваць эквівалентнымі⁷ тоеснымі, бо механізм праяўлення агульнамоўнай імплікацыі ў кожнай з іх мае спецыфічныя рысы. Нягледзячы на гэта, паміж беларускай і польскай мовамi можна ўсталяваць дастаткова рэгулярныя правілы пераходу і ўвогуле казаць пра беларуска-польскі канцінуум.

Такім чынам, беларуская мова адрозніваецца ад польскай не столькі складам селекцыйных катэгорый, колькі іх іерархіяй. Безэквівалентнасць сінтаксісу беларускай і польскай моў выяўляецца перш за ўсё ў сістэме кожнай з моў – на ўзроўні інварыянтнай (агульнамоўнай) спалучальнасці транзітыўнага прэдыката з імёнамі ў ТМ, рэлевантнай для выяўлення спецыфікі кожнай з моў, што, зразумела, не можа не адбіцца і на “індывідуальнай” спалучальнасці кожнага канкрэтнага дзеяслова.

¹ Гл.: Мейе А. Общеславянский язык. М., 1951. С. 380; Борковский В. И. Синтаксис сказок: Русско-белорусские параллели. М., 1981. С. 231; Norman В. О специфичных schematach składniowych w języku polskim i rosyjskim // Kieleckie Studia Ruscystyczne. 1998. Т. 8. С. 245.

² Гл.: Исаченко А. Опыт типологического анализа славянских языков // Новое в лингвистике. М., 1963. Вып. III. С. 109.

³ Гл.: У манаграфіі Міхневіча А. Я. “Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы” (Мн., 1976. С.95–252) прадстаўлены “істотны фрагмент семантыка-сінтаксічнага апісання беларускай мовы” праз аналіз трох селекцыйных катэгорый у сферы назоўніка: “адчужальнасці / неадчужальнасці”, “партатыўнасці / непартатыўнасці”, “асертыўнасці / неасертыўнасці”.

⁴ Гл.: Норман Б. Ю. Универсальное и специфическое в синтаксических моделях славянских языков. Мн., 1988. С. 4. 6.

⁵ Гл.: Ельмслев Л. О категориях личности-неличности и одушевленности-неодушевленности // Принципы типологического анализа языков различного строя. М., 1972. С. 141.

⁶ Гл.: Прохорова С. О переходном характере белорусского синтаксиса. Мн., 1998. С. 5; а таксама: Прохорова С. Еще раз о языковой непрерывности. Мн., 1999. С. 7–9.

⁷ Услед за Т.Кшэшоўскім эквівалентнымі будзем лічыць канструкцыі, што “маюць тоесныя глыбінныя структуры, нават калі іх паверхневыя структуры моцна адрозніваюцца адна ад другой” (Гл.: Кшешовский Т. П. Эквивалентность, конгруэнтность и глубинная структура // Новое в зарубежной лингвистике / Контрастивная лингвистика. Вып. XXV. М., 1989. С. 328).

I.В. ГАЛУБЕНКА

ПЕРАКЛАД ЯК МОЎНА-КУЛЬТУРНАЯ З’ЯВА

Сучасны стан навукі вызначаецца выразнай скіраванасцю на гуманізацыю мыслення, калі ў цэнтр сэнсавай прасторы ставіцца чалавек як носьбіт пэўнай культуры і суб’ект культуратворчай дзейнасці. Мова на цяперашнім этапе – гэта сістэма сродкаў і значэнняў, уключаная ў камунікатыўны кантэкст і звязаная з экстралінгвістычнымі фактарамі – невербалікай, этнакультурнымі каштоўнасцямі і прыярытэтамі грамадства. Антрапацэнтрычная навуковая парадыгма сцвярджае аб’ектыўную патрэбу ў перакладзе і суб’ектыўнасць спосабу яе рэалізацыі. Пераклад садзейнічае камунікацыі паміж прадстаўнікамі розных культур, а выбар сродкаў для данясення пэўнага зместу ўплывае на ступень іх узаемаразумення.

Як вызначае В.С.Ахманова ў “Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў”¹, пераклад – гэта перадача інфармацыі, якая змяшчаецца ў пэўным моўным творы, сродкамі іншай мовы. Л.С.Бархудар’ў² удакладняе, што змястоўны план (яго значэнне) пры гэтым павінен захоўвацца нязменным, незалежна